

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ БАТЬКІВ ДО ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Горецька Олена Віталіївна

Бердянський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано проблему дитячо-батьківських відносин. Виділені особливості й специфіку впливу батьківської позиції на формування ставлення до дитини і вибір стилю спілкування з нею.

В статті дан аналіз проблеме детско-родительских отношений. Выделены особенности и специфика влияния типа родительской позиции на формирование отношения к ребенку и выбор стиля общения с ним.

In the article the author gives the analysis of the problem of children-parents relations. The peculiarities and specific of influence of parents position's type on the forming of attitude to child and style of communication with him have been defined in the article.

Творча особистість зароджується в дитинстві, і в першу чергу, в сім'ї, де встановлюються перші зв'язки зі світом, утверджується довіра до нього. Саме в сім'ї створюється найкраща можливість забезпечити гармонію в системі "дитина – навколишній світ", яка слугуватиме запорукою реалізації дитиною свого внутрішнього світу, йдучи шляхом саморозвитку.

Державна політика в галузі освіти акцентує провідну роль сім'ї у вихованні дитини. У ст. 8 Закону України "Про дошкільну освіту" відмічено, що саме сім'я несе відповідальність перед суспільством і державою за

розвиток, виховання та навчання дітей.

Але за останні роки сучасна українська сім'я часто не має змоги належним чином реалізувати виховну функцію через низку чинників (економічна криза, зміна умов життя, переоцінка суспільних та особистісних цінностей, негативні зміни в самій сім'ї: зниження її інтегративності, конфліктні стосунки між подружжям, порушення емоційних зв'язків між батьками і дитиною), які в кінцевому результаті призводять до серйозних порушень в особистісному розвитку дитини.

Крім того, суспільство загалом і кожна сім'я переживає духовну кризу. Цінності, ідеологія суспільства, сучасна культура не сприяють відродженню традиційних духовних засад сім'ї. У стосунках між батьками та дітьми виникає "прірва": спостерігається тенденція до зниження якості та кількості мовленнєвого спілкування, зміну батьківських позицій у бік авторитарності, міжособистісної дистанції, нерозуміння своїх дітей, нав'язування їм неадекватних соціальних ролей.

Численні психологічні дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних авторів (О.О. Алексєєва, Д. Баумрінд, В.Я. Варга, Ю.Б. Гіппернейтер, В.М. Дружинін, Е.Г. Ейдемільер, О.І. Захаров, С.В. Ковальов, І.М. Марковська, К. Роджерс, О.О. Смирнова, А.С. Співаковська, В.В. Столін, Т.М. Титаренко, Е. Фромм, Л.Д. Шнейдер, В.В. Юстіцкіс та інші) підтверджують значимість дитячо-батьківських стосунків у розвитку кожної особистості.

Відомі дослідники сім'ї О.О. Алексєєва, В.М. Дружинін, А.С. Співаковська у своїх працях неодноразово висвітлювали питання про вплив взаємовідносин у сім'ї на психічний розвиток дитини, коли "відповідні умови сімейного виховання можуть сформувати особистісні риси, які перешкоджають або, навпаки, сприяють виявленню індивідуальності дитини..." [2, 5, 11].

Як зазначав Г.С. Костюк, виховання, що зводиться тільки до зовнішніх впливів (наказів, заборон тощо) й ігнорує внутрішні зміни в думках, почуттях, потребах, прагненнях вихованців, зазнає невдач. Воно породжує негативні риси

підростаючої особистості, які виникають як ситуативні явища, що виражають її протидію грубим вимогам дорослих, а далі закріплюються й перетворюються на стійкі характерологічні якості [7].

До аналогічного висновку дійшов свого часу й відомий гуманіст Василь Сухомлинський. Він вважав, що важкі діти – це результат вад батьків, їхнього негативного впливу, конфліктного сімейного життя, це квіточки, що розквітали в атмосфері безсердечності, неправди, обдурювання, неробства, презирства до людей, зневаги до громадського обов'язку [12].

Тому сім'я, у якій закладаються основи всіх моральних якостей людини і формуються найперші духовні потреби, відіграє велику роль у становленні нової людини.

Визначальними для дитини є поведінка батьків, стиль спілкування з дитиною, характер їхніх стосунків, ставлення до дитини та оточуючих її людей.

Надзвичайно важливу роль у процесі формування духовних потреб особистості відіграють емоційні контакти дитини з батьками, прагнення старшого покоління передати дітям свої моральні цінності, втілити в їх духовному обличчі свій моральний ідеал.

Емоційний потенціал сім'ї приховує в собі великі можливості виховного впливу на дитину. У поєднанні з ідейними настановами батьків емоційні фактори виступають передумовою розвитку моральної гідності дитини. На основі позитивного оцінного ставлення батьків формується емоційно-ціннісне ставлення дитини до себе – ставлення до свого “Я”, її потреба у повазі з боку оточуючих.

Розкриття того, як формуються духовні потреби дитини, зокрема у повазі близьких дорослих, необхідне для оптимізації всього процесу сімейного виховання. Знання батьками вікових особливостей становлення зазначеної потреби, основних чинників, які зумовлюють її оптимальний розвиток, – все це забезпечує високу результативність виховних впливів. У дітей формується позитивне емоційне ставлення до дорослого, прагнення відповідати його моральним вимогам, тобто виникає те бажання бути хорошим, яке є

ефективним механізмом управління поведінкою дітей. Не тільки під впливом дорослих, а й за їх відсутності діти, у яких сформована потреба в повазі (особистісному ставленні до себе), прагнуть виправдати моральні очікування старших.

Афективна насиченість спілкування між членами сім'ї, переживання позитивних та негативних емоцій істотно відбивається на самопочутті дитини, її світосприйманні та усвідомленні образу близьких дорослих. Саме з тих особливостей, якими відзначається найбільш типова гама переживань членів родини, їх настроїв, афектів, емоційних контактів, проявів любові і поваги один до одного, і складається психологічний клімат сім'ї як мікроколективу.

Психологічний клімат сім'ї – це один із могутніх факторів емоційного впливу на дитину. Від атмосфери в родині, морального обличчя батьків значною мірою залежить спрямованість активності дитини, її позитивне або негативне самопочуття, характер особистісних очікувань підростаючої особистості щодо оточуючих людей.

Під впливом “теплого” сімейного клімату, що базується на особистісній формі спілкування дітей і дорослих, у дошкільників формується висока сприйнятливність до виховних впливів. Діти, які виховуються в сім'ях з таким кліматом, добре контактують з однолітками, виявляють доброзичливе ставлення до них, правильно реагують на вимоги вихователів у дитячому садку. І навпаки, у поведінці дітей, які виховуються в так званих “неблагонадійних” сім'ях, переважають негативні емоції, упереджене, здебільшого недоброзичливе ставлення до оточуючих. Такі діти схильні до афектів, що нерідко призводить до конфліктів.

Негативно позначається на самопочутті дитини розлад у стосунках між батьками. За таких умов у дітей виникають так звані конфліктні переживання, що є наслідком зіткнення у свідомості дитини протилежних за своїм емоційним забарвленням ставлень до близької людини.

Емоційні фактори важливі не лише тим, що вони посилюють чи послаблюють виховні впливи. У певному емоційному ставленні дорослого до

предметів чи явищ закладений для дитини смисл існування цих предметів і явищ, їх ціннісне значення. Те, що дорослі хвалять, оберігають, заради чого витрачають сили, чим захоплюються, через що страждають тощо, поступово стає предметом переживань самої дитини. Звідси випливає висновок: від того, що переживатиме вона в перші роки життя, якою буде спрямованість її почуттів, залежатиме і соціальна “вартість” її “Я”.

Важливою умовою дії механізмів впливу на дошкільників є авторитет батьків, який містить у собі ще далеко не повністю досліджений емоційний заряд. Він ґрунтується на вірі в безсумнівну гідність і перевагу в усьому над дитиною старшого, наділеного силою, мудрістю, знаннями. Така віра виникає не завжди, оскільки не всі дорослі мають у дитини (навіть у дошкільників) справжній авторитет.

Основою цієї віри є тісний емоційний контакт дитини з дорослим, завдяки якому вона відчуває себе предметом любові, опіки, турботи, вболівань близької й дорогої серцю людини. Такі емоційні контакти виникають не за “рухом чарівної палички”, не зненацька, коли, наприклад, батьки, що віддали виховувати дитину бабусі, надумали її протягом місяця попестити. Необхідно зазначити, що діти по-своєму не прощають батькам авторитарного стилю (як у варіанті гіперопіки, так і варіанті гіпоопіки): вони просто не вірять їм. Якщо навіть розум і підказує дитині, що в певному випадку дорослі праві, але за відсутності авторитету батьків, який виникає тільки на основі комунікативної взаємності, немає того захоплено-беззастережного ставлення до всього, що говорять і роблять батьки, воно не сприймається дітьми як мудре, істинне. Якщо немає тісних емоційних контактів з батьками, у дитини не виникає також прагнення заслужити їхнє схвалення, тобто бути такою, якою вони хотіли б її бачити.

Справжній авторитет повинен ґрунтуватись на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Вказані вище фактори емоційного впливу сім’ї на дитину – її психологічний клімат, авторитет, поведінка й розмови батьків, їхні взаємини та

різні прояви оцінного ставлення близьких дорослих до дитини – все це позначається передусім на формуванні у неї почуття власної гідності, зниженні або підвищенні рівня емоційно-ціннісного ставлення до самої себе.

Відомо, що батьківсько-дитячі стосунки відрізняються від усіх інших видів міжособистісних відносин. Розкриваючи специфіку, О.О. Смирнова вказує, що вони “характеризуються емоційною значимістю” як для дитини, так і для батьків. У системі “ батьки – діти ” завжди наявна амбівалентність, коли батьки, в одному випадку, повинні вберегти дитину від небезпеки, а в іншому – дозволити їй отримати самостійний досвід у взаємодії з навколишнім середовищем [10].

Отже, родина має надзвичайний вплив на дитину. Сім'я, особливості взаємодії, спілкування батьків з дитиною забезпечують (чи не забезпечують) умови для гармонійного розвитку її особистості, у тому числі й повноцінного психічного, успіхи дитини в її соціалізації.

Психологічний комфорт дитини залежить від того, наскільки сім'я задовольняє її основні психологічні потреби. Вона повинна забезпечити дитині почуття захищеності, безкорисливої любові. Батьківські почуття виконують функцію емоційної підтримки й безпеки внутрішнього світу дитини. Батьківська любов – багатогранне моральне почуття. Воно не зводиться до суми тих емоційних переживань, які його складають, – гордості за дитину, радості за її успіхи, прив'язаності до неї, ніжності, відповідальності, тривоги, самовідданості та багатьох інших – почуття батьківської любові завжди вище. Лишаючись до кінця днів своїми вірними почуттями любові до дочки чи сина, батько та мати можуть виявляти різні емоції до своєї дитини, залежно від її вчинків: бути то гнівними, то ніжно люблячими, то суворо караючими.

Іншими словами, форми прояву любові можуть бути різноманітними, але батьки завжди прагнуть до сприйняття своєї дитини як особистості, що виявляється, перш за все, в превалюванні особистісної форми спілкування і навпаки, відсутність батьківської любові, безособистісне ставлення до дитини сприяє авторитарній формі спілкування з нею. Це, у свою чергу, призводить до

зниження самоповаги та рівня позитивності образу “Я” дитини, відчуження її від виховних впливів.

Отже, батьківська любов – це джерело та гарант емоційного благополуччя дитини, основа її психічного здоров’я.

На особистість дитини особливо впливає характер стосунків з батьками.

У результаті дослідження, Д. Боумрінд виділила чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних якостей: контроль, вимога зрілості, особливості спілкування, доброзичливість. Також автором виокремлено три моделі поведінки батьків: 1. Авторитарна. Діти в таких сім’ях недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі. 2. Поблажлива. Діти не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись. 3. Авторитетна. У сім’ях з таким типом поведінки батьків діти мають високий рівень незалежності, зрілості, впевненості в собі; активні, стримані, допитливі, доброзичливі, вміють орієнтуватися в оточенні [14].

Безумовно, оптимальним для практики сімейного виховання вважається авторитетна форма стосунків батьків з дитиною, яка характеризується високим рівнем вербального спілкування, залученням дітей до обговорення сімейних проблем, урахуванням їхньої думки, готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їхню успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем.

Натомість, як показують дослідження, у стосунках з дітьми спостерігається відхилення від авторитетного стилю у бік авторитаризму, лібералізму чи надмірної центрації на дитині, спричиняючи тим самим відповідні деформації її особистості, утруднюючи можливості її самореалізації, актуалізуючи необхідність надання сім’ї психологічної допомоги.

Розглядаючи проблему стосунків батьків з дитиною, необхідно зупинитися на понятті стилю виховання або стилю батьківського ставлення. У психологічному розумінні стиль – це сукупність способів і прийомів спілкування стосовно партнера.

Поняття “батьківське ставлення” має загальний характер, указуючи на взаємний зв’язок, приналежність, залежність між батьками й дитиною. Батьківське ставлення включає суб’єктивно-оцінне, свідомо вибране уявлення про дитину, яке визначає особливості сприйняття її, спосіб спілкування, характер прийомів дії. Як правило, у структурі батьківського ставлення виділяють емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти. Поняття “батьківська позиція” і “батьківська установка” використовуються практично як синонімічні поняття “батьківське ставлення”, іноді відмінні за ступенем усвідомленості. Батьківська позиція швидше пов’язується із свідомо прийнятими, виробленими поглядами, намірами; установка носить менш усвідомлений характер.

Позитивна модель поведінки батьків – гнучка або урівноважена, де різні прийоми використовуються не автоматично, а свідомо, з урахуванням наслідків своїх дій. Основними властивостями, що визначають оптимальну батьківську позицію, є адекватність, гнучкість й прогностичність.

Адекватність позиції дорослого ґрунтується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на вмінні побачити, зрозуміти й поважати її індивідуальність. Батьки не повинні бути сконцентровані тільки на тому, чого б вони хотіли, добитися від своєї дитини; знання, можливості й схильності дитини – найважливіша умова успішності розвитку.

Гнучкість батьківської позиції розглядається як готовність і здатність зміни стилю спілкування, способів дії на дитину під час її дорослішання і у зв’язку з різними змінами умов життя сім’ї. “Закостеніла”, інфантильна позиція веде до бар’єрів спілкування, спалахів неслухняності, бунту і протесту у відповідь на будь-які вимоги.

Прогностичність позиції виражається в її орієнтації на “зону найближчого розвитку” дитини і на завдання завтрішнього дня, полягає у випереджувальній ініціативі дорослого до дитини з урахуванням перспектив її розвитку [11].

У психолого-педагогічній літературі описані різні варіанти батьківських позицій, установок, батьківського (частіше материнського) ставлення: симбіоз,

авторитарність, емоційне відторгнення, “маленька невдаха”, гіперсоціалізація, гіпопротекція, підтримка, дозвіл, пристосування до потреб дитини, ставлення з формальним почуттям обов’язку за відсутності справжнього інтересу до дитини, непослідовна поведінка та інші [3, 4, 5, 6, 10, 11, 13].

Стосунки батьків з дитиною можуть бути, з одного боку, тісні, близькі, дружні, з другого боку – далекі, ворожі, холодні. По мірі віддалення від полюсу теплих взаємовідносин з’являється “зона психічного неблагополуччя” (А.І. Захаров).

Причини порушення стосунків батьків з дітьми в сім’ї можуть бути як об’єктивні (вікова динаміка, що відбиває становлення провідних потреб дитини), так і суб’єктивні, що залежать від індивідуально-психологічних особливостей батьків, вибору стилю спілкування, виховання в сім’ї. Батьки мають зрозуміти і відчувати необхідність певної компетентності для того, щоб по-справжньому любити свою дитину, сприймати її такою, якою вона є, ні з ким не порівнюючи її і не дорікаючи їй, допомогти почуватися впевненою, самостійною, значимою в родинному колі.

Таким чином, актуальною постає необхідність визначення психологічних умов оптимізації спілкування батьків з дітьми, виявлення факторів, що сприятимуть зниженню конфліктних стосунків у сім’ї, і тим самим створюватимуть умови для подальшої конструктивної взаємодії.

Завданнями нашого дослідження було з’ясування особливостей спілкування дорослих з дітьми, визначення типу батьківського ставлення до власної дитини та його впливу на розвиток дитини.

Для реалізації цих завдань було використано такі методи: включене спостереження взаємин батьків в ситуаціях приходу в дитячий садок і вечірні часи; діагностувалася емоційна близькість, тип взаємодії, стиль спілкування, тип батьківського ставлення (тест-опитувальник А.Я. Варга, В.В. Століна); використовувалася графічна методика ДДЛ (“Дім – Дерево – Людина”) та елементи візуально-вербальної методики Р. Жилія.

Аналіз результатів констатувального етапу дає можливість зробити такі висновки:

– ставлення батьків (материнське ставлення) має такі характеристики: низький рівень безумовного прийняття дитини (2%); високий рівень соціальної бажаності (плекання перспективи соціального успіху дитини в майбутньому) – 70%; вищий за середній рівень авторитарної гіперсоціалізації (авторитаризм, безумовне підкорення, жорсткі дисциплінарні рамки) – 64%; середній рівень симбіозу (значна психологічна дистанція) – 54%; середній рівень інфантилізації (бажання батьків бачити свою дитину адаптованою до “дорослого життя”) – 54%.

– основне порушення у стосунках “батьки – дитина” – неадекватна батьківська позиція та стиль спілкування. До причин неефективного батьківського ставлення можна віднести: ригідні стереотипи виховання, відсутність єдиних вимог до дитини у батьків, неправильна оцінка дошкільника, незнання психологічних особливостей своєї дитини, низький культурний, освітній, психолого-педагогічний рівень батьків, порушення психологічного клімату сім’ї, особистісні проблеми та особливості батьків, використання авторитарно-монологічного стилю спілкування та інші. Наявність цих проблем вказує на необхідність психологічної допомоги сім’ї в опануванні методів індивідуального й особистісно орієнтованого підходу виховання, вмінні визнавати кожну дитину підростаючою особистістю, поважати її та надавати відповідну допомогу. Встановлена розбіжність між усвідомленим вибором найбільш адекватної батьківської позиції та реальним типом батьківського ставлення. Більшість батьків в результаті опитування визначали перевагу позитивної в усіх типах батьківського ставлення складовій “соціальна бажаність” (70 %). У той же час більша половина не сприймає дитини такою, якою вона є. Тобто, у побудові стосунків з дітьми батьки використовують інші типи батьківського ставлення (“симбіоз”, “інфантилізація”, “авторитарна гіперсоціалізація”). В умовах сучасного соціуму України традиційне ставлення до дитини поєднується з бажанням батьків якомога більше “підготувати” своїх

дітей до досягнень соціального успіху. Таке поєднання посилює феномен “неприйняття власної дитини такою, як вона є”, на вимогу того, “якою вона має бути в сучасному суспільстві”. При цьому природна близькість батьків з дітьми поступається пресингу “необхідності”.

– виховну позицію сучасних батьків можливо визначити як традиційно-авторитарною, яка реалізується переважно через авторитарно-монологічну форму спілкування батьків з своїми дітьми дошкільного віку.

Батьки прагнуть проводити весь вільний час з дитиною, підтримують її інтереси, прагнуть у всьому допомогти, співчують їй, високо оцінюють інтелектуальні й творчі здібності дитини, пишаються нею. Проте зберігають досить сторонню позицію, дотримуються дистанції, займають позицію зверхності, використовують “прийоми батога і пряника”. Спілкування сповнене емоційними стресами, відбувається через позицію нерівноправності, відсутності зворотного зв'язку, дитина сприймається як особа пасивна, не враховуються її почуття, думки, інтереси. Батьки використовують такі типові способи спілкування з дитиною, як накази, розпорядження, команди, погрози, моралізування, осуд, вирок, присоромлення, наклеювання ярликів, переважають репліки “Не чіпай, відійди”, “Якщо ти це не зробиш, то...”, “Ти завжди мусиш...”, “Роби, як я”, “Я досвідчена людина, а ти - ні”, “Ти повинен...” та інші. Часто застосовують авторитаризм у формі контролю та покарань, придушенню ініціативи, самостійності. Батьки надають перевагу “вихованню” своєї дитини, а не емоційної близькості, гармонійному співіснуванню з нею, при цьому не дивуються факту втрати свого виховного впливу, потрапляючи у ситуацію відчуження. Дорослі чекають від своєї дитини досягнень, які перевищують її можливості, що формують у неї почуття невідповідності бажанням батьків, почуття провини, звичку жити за стандартом, високий рівень тривоги, прояви нервування. Дитина сприймає себе як неуспішну, нездатну досягти успіху, невпевнену в собі.

– неадекватне ставлення батьків до дитини, авторитарно-монологічне спілкування призводить до формування в дітей комплексів неповноцінності,

неврозів, неусвідомленої ворожості, почуття тривоги, провини, низької самоповаги, труднощів у побудові теплих стосунків з іншими людьми. Виявлено, що з вибірки дітей, до яких батьки ставляться з середнім рівнем прийняття, у 3-х дошкільників (6% від загальної кількості (50 дітей)) є психологічні проблеми, а у вибірці дітей з низьким рівнем прийняття їх батьками дезадаптивні симптомокомплекси мають 18 (36% від усієї вибірки) дітей. Ця група дошкільників була додатково продіагностована за допомогою елементів методики Р.Жиля. Результати підтвердили наявність проблем у міжособистісних відносинах дітей цієї підвибірки як з батьками й вихователями, так і з дітьми групи ДНЗ. 58% дітей від усієї вибірки (29 дошкільнят) не мали суттєвих проблем у родинному спілкуванні, з дітьми групи ДНЗ та вихователями, що говорить про можливість дошкільників моделювати власну поведінку згідно типу спілкування значимих для дитини оточуючих.

Результати, одержані впродовж констатувального етапу експерименту, підтвердили, що доцільно привернути увагу батьків до долі власної дитини, допомогти відчутти необхідність певної психологічної компетентності для того, щоб по-справжньому любити свою дитину, сприймати її такою, якою вона є, зрозуміти вирішальне значення дошкільних років у формуванні таких базисних якостей дитини, як почуття впевненості, захищеності, співчуття, самостійності, ініціативності, гідності тощо.

Література

1. Авдеева Н.Н. Зависимость типа привязанности ребенка ко взрослому от особенностей их взаимодействия / Н.Н. Авдеева, Н.А. Хаймовская // Психологический журнал. – 1999. – Т 20. – № 1. – С. 39 – 48.
2. Алексеева Е.Е. Психологические проблемы детей дошкольного возраста / Е. Е. Алексеева. – СПб. : Речь, 2006. – 224 с.
3. Варга А.Я. Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции / А.Я. Варга // Вестник МГУ. – 1985. – № 4. – С. 32 – 38. – (Психология).
4. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? /

Ю.Б. Гиппенрейтер. – Издание 2-е, исп. и доп. – М. : ЧеРо, 1997. – 240 с.

5. Дружинин В.Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – М. : КСП., 1996. – 368 с.

6. Захаров А.И. Психологические особенности диагностики и оптимизации взаимоотношений в конфликтной семье / А.И. Захаров // Вопросы психологи. – 1981. – № 3. – С. 58 – 68.

7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / за ред. Л.М. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.

8. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.

9. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н.Ю. Синягина. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 95с. – (Библиотека школьного психолога).

10. Смирнова Е.О. Структура и динамика родительского отношения в онтогенезе ребенка / Е.О. Смирнова, М.В. Соколова // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 57 – 68.

11. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья / А.С. Спиваковская. – Т.2. – М. : Апрель – Пресс; ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.

12. Сухомлинський В.О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3 : Народження громадянина. – 670 с.

13. Целуйко В.М. Психологические проблемы современной семьи /В.М. Целуйко. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – С. 264 – 344.

14. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

